

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԲՆԱԳՐԱԿԱՆ ՔԱՆԻ ՄԸ ՍՐԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

ԵՒ

ԶՄՇԿԻԿԻ ԿՈՂՄԷ ԱՇՈՏ ՈՂՈՐՄԱԾԻ ՈՒՂՂՈՒԱԾ

ՆԱՄԱԿԻՆ ՎԵՐՋԱԲԱՆԸ

Թէ Ուռհայեցիի գործը նոյնութեամբ է՝ հասած մեղի՝ կը հաստատուի Վաղարշապատի հրատարակութեամբ, որուն երկու մեծ հատուածները կը պակսին Երուսաղէմի հրատարակութեան մէջ (տես Վաղարշապատի հրատարակութեան Յառաջաբանը, էջ 1): Այս պարագան յիշած էի, ուրիշ բառի մը առթիւ, Աղոնցի վերոյիշեալ ուսումնասիրութեան հրատարակութենէն քանի մը ամիս առաջ, նոյն հանգէսին մէջ⁽⁹⁾: Իսկ ձեռագրական խաթարութենէն մասին խօսիլ աւելորդ է, որովհետեւ հաւանականաբար ո՛չ մէկ հին հեղինակի գործ անայլալ զիճակի մէջ հասած է մեղի:

Տարիներ առաջ, Պ. Ժողէֆ Լոռան ալ անդրադարձած էր Ուռհայեցիի բնագրին խաթարման: Ուռհայեցիի գործը, կը գրէր Փրանսացի պատմաբանը, «մեղի է՝ հասած իր սկզբնական ամբողջութեամբ, ո՛չ առանց սրբագրութեանց և յապաւումներու, և այն տպաւորութիւնը կը թողու թէ, իր ներկայ զիճակին մէջ, ամփոփոյք մըն է, քաղուածքներու շարք մը աւելի ամբողջական գործէ մը, կատարուած անկանոն կերպով և առանց մեթոտի: Անոր մէջ կան ցաւալի ընդհատներ և յանդուգն հաւաստումներ»⁽¹⁰⁾:

Աճառեան (Գ. 679) ունի խոսափուլ բառը, իբրեւ նորագիւտ, մէկ անգամ գործածուած Սմբատի մէջ, և զայն կը ստուգաբանէ յն. chrysophilaxe «գանձապահ»: Տրուած բացատրութեանց համաձայն, պէտք

է ուղղել յն. chrysoboullou «ոսկեվուլ» կամ «ոսկեբուլ», ֆր. chrysobolle:

Պէտք է նաև, իբրեւ անգոյ բառեր, հայերէն բառարաններէն (Աճառեան և Մալխասեան) վտարել ովուլանը և սովոլոնը: Աճառեան չունի առաջինը, իսկ վերջինը (Զ. 337 և Հայերէն Նոր Բառք, Ա. 196) կ'առաջարկէ ուղղել ովոլոն, զոր սակայն ուրիշ տեղ յիշած ըլլալ է թուիր:

Ծ. ԶՄՇԿԻԿԻ ՆԱՄԱԿԻՆ ՎԵՐՋԱԲԱՆԻՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ

Չմէկիկի կողմէ Աշոտ Ողորմածի ուղուած նամակին վերջաբանին մէջ բնագրական այս ուղղութենէն ընելէ ետք, Ն. Աղոնց փորձած է վերականգնել զայն, բայց ֆրանսերէն լեզուով և, իր ուսումնասիրութեան ընթացքին՝ հատուածաբար: Հետեւելով իրեն, այդ փորձը կ'ուղեմ կատարել հայերէն, աւելցնելով քանի մը տեղեկութիւններ:

Անհրաժեշտ է սակայն, նախ այս վերջաբանը առաջ բերել այնպէս ինչպէս որ կը գտնուի Ուռհայեցիի մէջ, ըստ Երուսաղէմի հրատարակութեան: Փակագիծի մէջ կը գնեմ Վաղարշապատի հրատարակութեան տարբերակները, որոնց կը հետեւին նաև Էջմիածնի ձեռագիրներուն տարբերակները⁽¹¹⁾:

(11) Վաղարշապատի հրատարակութեան հիմ ծառայած են Էջմիածնի Մատենադարանին հինգ ձեռագիրները, որոնք ներկայացուած են Ա. Բ, Գ, Դ և Ե տառերով (մանրամասնութեանց համար տես Յառաջաբանը, և վերը § 2):

(9) Byzantion, 1933, p. 553-554:

(10) Byzantion, 1924, p. 372-373:

Եւ յանափոռալէն պոռոտապաթարին Դերջանայ, Լեւոնի եւ Տարօնոյ զօրավարին ողջոյն եւ ի Տէր խնդալ:

Արդ զիտացաք (զրեցաք) որ զԱյծեաց բերդն որպէս յանձին կալար՝ չեա տուեալ, եւ այժմ զրեցաք առ զօրավարդ մեր, որ ոչ զբերդն (բերդն) առնու եւ ոչ զջորեանն (զջորեանն), Ա, Բ, Դ, Ե՛ զջորեանն) զոր պայմանեցեր (պայմանեցեր, Ա, Դ՛ պայմանեցեր), զի այժմ չեղեւ առ մեզ պէտք: Բայց զքառասուն հազար սփուլաւն (սփուլօնն), Ա՛ սփուլաւնն, Դ՛ սփուլաւնն) զոր յուղարկեցաք, տուր տանել առ զօրավարն մեր, որ առաքէ առ Թագաւորութիւնս մեր. եւ զվաստաւ կողմք քոց եւ զարմտեացդ ազանեսա (13) (զտանեսա) զփոխարէնն ըստ սերմանեացն զամենայն բարի մի ըստ միողէ:

Ն. Աղոնց, նամակին այս վերջաբանին աւելի հարազատ թէ՛ն համառօտութեամբ պատճէնը գտած է, ինչպէս վերը ըսուեցաւ, Սմբատ Գունդստապի Տարեգիրքին մէջ (տես վերը): Վերականգնումի փորձէն առաջ, անհրաժեշտ է յառաջ բերել այդ տողերն ալ, ըստ Շահնազարեանի հրատարակութեան որ այստեղ կարեւոր ունէ տարբերութիւն չունի Յովհաննիսեանցի հրատարակութենէն:

Դրեաց եւ ի պոթօսպաթարն եւ ի Տարօնոյ զօրավարն զի տարցին առ Թագաւորն Հայոց Աշոտ զխոսափունն եւ զեկան ասկի երեսուն հազար եւ ծառայս երկու հազար, ձի տան հազար եւ ջորի հազար վասն սիրոյն եւ միաբանութեանն զոր արար ընդ նմա:

Ն. Աղոնցի ուղղորութենէն վրիպած է որ Ձմէկիկի նամակին պարունակութեան մէկ շատ հակիրճ ամփոփոյթը կը գտնուի նաեւ Սամուէլ Անեցիի (19) մէջ, էջ 102: Ահաւասիկ այս ամփոփոյթին այն մասը, որ կը վերաբերի այստեղ քննուած խնդրին.

Եւ յդեաց [Ձմէկիկ] ԲՈՒ (2000) ծառայ եւ ժՈՒ (10000) ձի Հայոց արքային Աշոտոյ. զի Աշոտ տուեալ էր յոգնականութիւնն (տպուած՝ յոգնակամութիւն) նմա 2ՈՒ (8000) ձիաւորս եւ այլ բազում նետեակաւ:

Ինչպէս կը տեսնուի, Սամուէլ Անեցիի մէջ կը պակսին Սմբատի 30000 դեկանը եւ 1000 ջորին. բայց գերիներուն եւ

ձիերուն թիւերը կը համապատասխանեն Սմբատի թիւերուն:

Հիմնուելով այս երեք բնագրերին վրայ, հետեւեալ կերպով կը վերականգնեմ Ձմէկիկի նամակին վերջաբանը: Ստորագծուած բառերը աւելցուած են ըստ Սմբատի (եւ Անեցիի): Բնագրական սրբագրութիւնները արդէն բացատրուած են մասամբ, իսկ նորերը կը բացատրուին ծանօթագրութեանց մէջ:

Եւ յանափոռալէն պոռոտապաթարին (14) Դերջանայ (15) Լեւոնի եւ Տարօնոյ զօրավարին արդ զիտացաք (16) որ զԱյծեաց բերդն որպէս յանձին կալար՝ չեա տուեալ. եւ այժմ զրեցաք առ զօրավարն (17) մեր որ ոչ զբերդն առնու եւ ոչ զջորեանն (18) զոր պայմանեցեր, զի այժմ չեղեւ առ մեզ պէտք. Բայց զխոսափունաւն եւ ղեկան ասկի երեսուն հազար եւ ծառայս երկու հազար, ձի տան հազար եւ ջորի հազար, տուաք (19) տանել առ զօրավարն մեր, որ առաքէ առ Թագաւորութիւնդ ձեր (20), եւ զվաստակողք քոց եւ զարմտեացդ զտանեսա (21) զփոխարէնն ըստ սերմանեացն զամենայն բարի մի ըստ միողէ:

6. ԶՄԵԿԻԿԻ ՆԱՄԱԿԻՆ ՎԵՐՋԱԲԱՆԻՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Բնագրական ուղղութիւններէն եւ վերջաբանին վերականգնումէն ետք, աւելորդ չէ

(14) Ուհայեցի ունի պոռոտապաթ (եւմ., էջ 32, Վաղ., էջ 27), Սմբատ՝ պոռոտապաթար (հր. Շահ., էջ 36) եւ Պոթոսպաթար (հր. Յովհան., էջ 17): Հետեւելով Ահաւասիկի (Ե, 1147, ուր տես միւս ուղղագրութիւնները), կը նախընտրեմ յունարէնին ամենէն մօտ հայերէն ձեւը:

(15) Կը ջնջեմ «Դերջանայ»-ին յաջորդող ստորակէտը:

(16) Վաղարշապատի հրատարակութեան մէջ «արդ զրեցաք»-ը յայտնօրէն զրչագրական սխալ մըն է:

(17) Փոխանակ «զօրավարդ»-ի, ինչպէս կայ քիչ մը վաղը:

(18) Բոլոր ձեռագրերները, բացի Էջմիածնի մէկ ձեռագրէն, ունին «զջորեանն»: Աշոտ Ձմէկիկի արմատիք հայթայթած էր արդէն, ինչպէս քանի մը տող վաղը կ'ըսէ Ձմէկիկ, եւ, հետեւաբար, պատեբազմին վերջաւորութենէն ետք, ցորեն չուղեւ տեղի չէր մնար:

(19) Փոխանակ «տուաք»-ի (սրբագրութիւն Աղոնցի):

(20) Փոխանակ «բազաւորութիւն»-ի (սրբագրութիւն Աղոնցի):

(21) Ըստ Վաղարշապատի հրատարակութեան եւ իմաստին պահանջման:

(13) Երուսաղէմի հրատարակութեան մէջ «ազանեսա»-ն ետք փակագծի մէջ աւելցուած է «ստանա» իբրեւ բացատրութիւն:

(19) Սամուէլի Բաղնայի Անեցւոյ Հաւաքումնք ի Դրաց Պատմագրաց, հրատ. Արշակ Տէր Միքելեանի, Վաղարշապատ, 1898:

անշուշտ այս վերջաբանին⁽²²⁾ մասին պատմական բացատրություններ տալ, ըստ ն. Ագոնցի:

Ուռնայեցի (եէմ., էջ 19-23 և Վաղ., 17-19) կը պատմէ թէ երբ Լիկանտոսի թեմին հայազգի զօրավարը Մլեհ, սկզբնական յաջողութիւններէ ետք, Ամիդի առջև պարտուեցաւ և մահմետականներուն ձեռքը գերի ինկաւ, Չմշկիկ Արաքներուն դէմ պատերազմի ձեռնարկեց իր զինուորական պատիւին վրէժը լուծելու համար (974-975). բայց փոխանակ Արաքներուն վրայ յառաջանալու, նախ ուղղուեցաւ դէպի Հայաստան: Չմշկիկի այս յառաջխաղացումը վրդովեց հայ արքայազուները, ազատները, իշխաններն ու մեծամեծները, որոնք փութացին Աշոտի շուրջը հաւաքուիլ, ամէն պատահականութեան առջև պատրաստ գտնուելու համար: Հայկական զօրքը, իբրեւ 80000, բանակեցաւ Հարք գաւառին մէջ: Սակայն առանց երկու բանակներուն միջև ունէ ընդհարումի, բանակցութեանց ձեռնարկեցին երկու կողմերը: Չմշկիկ Աշոտէն զինուորական օգնութիւն և արմտիք ուղեց: Աշոտ 10000 ի չափ ընտիր զինուորներ տուաւ, ինչպէս նաև պահանջուած պարէնը: Չմշկիկ և Աշոտ զինակցեցան:

Չմշկիկ յաղթական յառաջացաւ մինչև Երուսաղէմի շրջակայքը, և պատերազմին վերջաւորութեանը Աշոտին ուղղեց նամակ մը, որուն մէջ իր պատերազմական գործողութիւնները պատմեց իր զինակիցին⁽²³⁾:

Նամակին վերջաբանին մէջ Չմշկիկ կ'անդրադառնայ Այծեաց բերդին խնդրին: Իր տողերէն կը հետեւի որ այս բերդին մասին բանակցած էր Աշոտի հետ, երբ Տարօն կը գտնուէր: Աշոտ խոստացած էր բերդը յանձնել Դերջանի պոռոտսպաթարին (protospathaire) և Տարօնի զօրավար Լեւոնի, բայց իր խոստումը չէր յարգած:

Կը տեսնուի որ Տարօնի խնդիրը տակաւին վերջնականապէս լուծուած չէր: Կցումը հռչակուած էր. բայց ռազմագիտական կարեւոր կէտ մը՝ Այծեաց բերդը տեղւոյն զօրավարին իշխանութեան ենթակայ չէր: Վերջաբանէն կը հասկցուի որ կայսրը այլեւս այս բերդը չէր պահանջեր, և անոր վրայ Աշոտի իշխանութիւնը կը ճանչնար անոր զրկելով ոսկեբուլ (chrysoballe) մը, ինչպէս նաև զանազան նուէրներ, իր պատերազմական աւարէն բաժին հանելով նաև իր զինակիցին, անկէ ստացած զինուորական օգնութեան և պարէնին փոխարէն:

Թէ Տարօն բոլորովին ենթակայ չէր բիւզանդական իշխանութեան՝ ճշմարտութեան համապատասխան կը թուի, որովհետև 976ին երբ Սկլերոս ապստամբեցաւ, Տարօնի Գրիգոր և Բագարատ իշխանները, որոնց կալուածները գրաւուած էին, տակաւին իրենց երկրին մէջ կը գտնուէին և ապստամբին միացան ուրիշներէն առաջ:

Ոսկեբուլին առաքման առթիւ Ագոնց կը յիշէ Վասակ, Գրիգորիկէս, Բագունի, Իսմայէլ և Մլեհ հայ իշխաններուն պարագան: Ասոնք Բիւզանդիոնի Լեւոն Զ. կայսրէն ոսկեբուլներ ուղեցին և ստացան այն հողերուն համար զոր պիտի գրաւէին Լիկանտոսի սահմաններուն մէջ: Ոսկեբուլը սեպհականութեան գիրի մը արժէքը ունէր: Երբ Իբերիոյ կուրապաղատը Բասենի և Արնիկի բերդին վրայ իր սեպհականութեան իրաւունքը հաստատել ուղեց, ոսկեբուլներ իրակայացուց, որոնք սակայն կեղծ էին: Լեւոն Զ. Տարօնի իշխանին «առանց ոսկեբուլի» նուիրած էր «Բարբարոսին տունը» Կ. Պոլսոյ մէջ: Ռոմէն Լեկապինոս կայսրը զայն ետ առաւ իշխանին ժառանգորդներէն:

ՀԱՅԿ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

(22) Նամակը Փրանսերէնի Թարգմանած են. — 1. — F. Martin, Détails historiques de la première expédition des Chrétiens dans la Palestine sous l'empereur Zimiseès, tirés d'un manuscrit arménien inédit de la Bibliothèque impériale composé dans le XIIe siècle par Matthieu d'Edesse, etc. Paris, 1811 (Extrait du Magasin encyclopédique, t. V). 2. — E. Dulaurier, Մ. Ուռնայեցիի Պատմութեան Փրանսերէն Թարգմանութեան մէջ, որ մասամբ արտադրուած է խաչակրութեանց պատմագիրներու (Հայկական Աղբիւրներ, Ա. հատոր) հաւաքածոյին մէջ, Ռուսերէնի Թարգմանած է Chr. Kutschuk Jouanesof Վիզանդիայի Վեմենցի հանդէսին մէջ (X, 1903, էջ 93 յըրդ.), առանց վերջաբանին: — G. Schlumberger, l'Epopée byzantine, I, p. 283-291, Dulaurierի Թարգմանութենէն օգտուած է, ինչ ինչ ժանօթագրութիւններ աւելցնելով:

(23) Հայկական աղբիւրներուն մէջ պահուած այս տեղեկագիրը Չմշկիկի զինուորական գործողութեանց վերաբերեալ միակ վաւերագիրն է: